

УДК 782.9:792.82(=161.2)"1944/1963":78.071.2(477)Чистяков
DOI: 10.31866/2616-7646.5.1.2022.261616

**ДИРИГЕНТ
БОРИС ЧИСТЯКОВ
ТА БАЛЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕМАТИКИ
1944–1963 РОКІВ**

**CONDUCTOR
BORYS CHYSTIAKOV
AND BALLETS OF UKRAINIAN
NATIONAL THEME
FROM 1944–1963**

Ільїна Галина Анатоліївна,
провідний концертмейстер,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
Київ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-8159-8491>
Gala-music@ukr.net

Halyna Ilna,
Leading Concertmaster,
Kyiv National University
of Culture and Arts,
Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-8159-8491>
Gala-music@ukr.net

Анотація

Мета статті – проаналізувати музичний доробок диригента Бориса Чистякова, пов'язаний зі створенням балетів за літературними творами українських письменників на українську національну тематику на сцені Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. **Методологія.** Під час проведення дослідження застосовано аналітичний та порівняльний методи, а також історико-хронологічний – для відтворення панорами діяльності Б. Чистякова в хронологічній послідовності; мистецтвознавчий – для з'ясування художніх особливостей балетів. **Наукова новизна.** Вперше проведено спеціальне дослідження, присвячене виявленню ролі диригентської діяльності Б. Чистякова у втіленні балетних вистав на українську національну тематику у 1944–1963 роках. **Висновки.** Аналіз досліджень і публікацій довів, що заявлена проблематика розглядалася переважно у радянський період (Л. Житниченко, М. Загайкевич, В. Сурминська, Т. Швачко та ін.). Серед сучасної мистецтвознавчої літератури відомості про творчу працю Б. Чистякова у балеті подано в монографіях вітчизняних фахівців з історії музичного театру Ю. Станішевського та В. Туркевича. Основними віхами творчої біографії Б. Чистякова стало навчання в хореографічній студії І. Чистякова,

Abstract

The purpose of the article is to analyze the musical work of conductor Borys Chystiakov, associated with the creation of ballets based on literary works of Ukrainian writers on Ukrainian national themes on the stage of the Kyiv State Academic Opera and Ballet Theatre named after Taras Shevchenko. **Research methodology.** The study uses analytical and comparative methods, as well as historical-chronological methods to present the panorama of Borys Chystiakov's activities in chronological order; art history methods to clarify the artistic specificities of the ballets. **Scientific novelty.** For the first time, a special study was conducted to identify the role of B. Chystiakov's conducting activity in the embodiment of ballet performances on Ukrainian national themes from 1944–1963. **Conclusions.** Analysis of research and publications has shown that the stated issues were considered mainly in the Soviet period (L. Zhytnichenko, M. Zahaikivych, V. Surminska, T. Shvachko, etc.). Among the modern art literature information about the creative work of B. Chystiakov in ballet is given in the monographs of domestic experts in the history of musical theatre Yu. Stanislavskiy and V. Turkevich. The main milestones of B. Chystiakov's creative biography were his studies at I. Chystiakov's Choreographic Studio, the Moscow Choreographic College (1925–1927),

Московському хореографічному технікумі (1925–1927), Київській консерваторії (1931–1935). Важливий етап – перехід на роботу до Київського ДАТОБ ім. Т. Шевченка, де він працював понад 40 років і був залучений до постановок понад 30 балетних вистав. Роль диригентської діяльності Б. Чистякова, насамперед, полягала у популяризації української національної тематики у вітчизняних балетах. Створені за його участі вистави «Лілея» К. Данькевича, «Лісова пісня» М. Скорульського, «Маруся Богуславка» А. Свечнікова, «Тіні забутих предків» В. Кірейка вирізнялися сміливим мистецьким новаторством, переконливим втіленням партитури, власною диригентською інтерпретацією та високопрофесійною підготовкою творів до їхнього музичного виконання оркестром.

and the Kyiv Conservatory (1931–1935). An important stage was the transition to work in the Kyiv State Academic Opera and Ballet Theatre named after T. Shevchenko, where he worked for over 40 years and was involved in productions of over 30 ballet performances. The role of B. Chystiakov's conducting activity, first of all, was to popularize Ukrainian national themes in domestic ballets. The performances *Lily* by K. Dankevych, *Forest Song* by M. Skorulsky, *Marusya Boguslavka* by A. Svechnikov, and *Shadows of Forgotten Ancestors* by V. Kireiko were distinguished by his bold artistic innovation, the convincing embodiment of the score, his own conducting and high interpretation preparation of works for their musical performance by the orchestra.

Ключові слова:

Борис Чистяков; український балетний театр; диригент у балеті; хореографія.

Keywords:

Borys Chystiakov; Ukrainian Ballet Theater; conductor in ballet; choreography.

Актуальність теми дослідження. Серед переліку видатних імен українських диригентів, які своєю творчістю стверджували (і продовжують усталювати тепер) значущість вітчизняної диригентської школи не лише в Україні, а й у світовій виконавській практиці, осібно стоїть ім'я відомого музиканта Бориса Ілліча Чистякова (1914–1980). Саме з його професійною діяльністю в стінах Київського державного академічного театру опери та балету (далі – ДАТОБ) ім. Т. Шевченка (тепер – Національна опера України) була пов'язана поява низки оригінальних балетних вистав на національну тематику. Актуальність наукового дослідження зумовлена необхідністю вивчення історичних особливостей розвитку вітчизняного музичного театру в усій сукупності процесів (серед них, зокрема, диригентської діяльності), які слугують підґрунтям для його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій довів, що наукова проблема ролі диригентської творчості Б. Чистякова для розвитку національної тематики в українському балетному мистецтві 1940–1960-х років вітчизняній історіографії розробляли переважно у радянський період у публікаціях та монографіях такі дослідники, як-от: Л. Житниченко (1974а, 1974b), М. Загайкевич (1963), В. Сурминська (1960), Т. Швачко (1981) та ін. Серед сучасної мистецтвознавчої літератури відомості про окремі аспекти творчої праці Б. Чистякова можна простежити в монографіях авторитетного українського театрознавця Ю. Станішевського «Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка» (2002), «Балетний театр України» (2003) та довідковому виданні «Хореографічне мистецтво України у персоналіях» В. Туркевича (1999, с. 203–204). Водночас ґрунтовних наукових розвідок, де було б висвітлено диригентську діяльність Б. Чистя-

кова з позиції сучасного мистецтвознавства досі не створено. Отже, відсутність академічних досліджень зумовила зацікавлення цією науковою проблематикою.

Мета статті – проаналізувати музичний доробок диригента Бориса Чистякова, пов'язаний зі створенням балетів за літературними творами українських письменників на українську національну тематику на сцені Київського ДАТОБ ім. Т. Шевченка.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1944–1963 роки, де перша дата пов'язана з відновленням діяльності Київського ДАТОБ ім. Т. Шевченка після звільнення Києва від фашистських окупантів і показом першої балетної вистави «Лілея»; друга – із прем'єрою балету «Тіні забутих предків», яка стала своєрідним підбиттям певних творчих підсумків Б. Чистякова у сфері театральної роботи.

Виклад основного матеріалу. Борис Чистяков народився 1914 року в Санкт-Петербурзі в театральній родині. За відомостями, зібраними мистецтвознавцем В. Туркевичем (1999, с. 204), батько майбутнього диригента – Ілля Олексійович Чистяков (1871–1944) – закінчив Петербурзький університет, працював режисером драматичних театрів. У 1901 році створив першу в Російській імперії хореографічну школу для дітей-сиріт. Із 1910 року І. Чистяков ставив хореографічні номери на сценах Петербурзького народного дому, в театрах «Буфф» та «Пасаж».

Мати Бориса Чистякова – Олександра Гаврилова (1895–1940) – теж була родом із Санкт-Петербурга. Початкову хореографічну освіту здобула в танцювальній студії чоловіка, згодом працювала в трупі Петербурзького народного дому (Туркевич, 1999, с. 59). Після 1917 року подружжя Чистякових разом із маленьким сином Борисом переїхало до Києва, де творча родина відкрила хореографічну студію для дітей та підлітків. Відомо, що випускниками цієї школи стали прославлені у подальшому артисти – О. Бердовський, В. Шехтман-Павлова, А. Яригіна та інші танцівники (Туркевич, 1999, с. 204).

Отже, прихід Б. Чистякова у мистецтво «... був скоріше закономірним, ніж випадковим» (Житченко, 1974b). До того ж вибір професії на початку мистецької кар'єри став для нього майже одразу визначеним – майбутній зірковий диригент спочатку став танцівником. Перші кроки в хореографічному мистецтві Б. Чистяков здійснив у танцювальній студії батька, згодом продовжив навчання у Московському хореографічному технікумі (1925–1927), після закінчення якого повернувся до Києва й почав працювати на сцені Київського театру опери та балету. Варто наголосити, що під час навчання паралельно із танцювальними вправами Б. Чистяков опановував гру на роялі. У подальшому ґрунтовна музична освіта дозволила Б. Чистякову зробити стрімкий «стрибок» із танцювального мистецтва у музичне: 1931 року він вступив до Київської державної консерваторії ім. П. І. Чайковського на факультет оперно-симфонічного диригування.

Примітно, що першим серйозним сценічним дебютом для випускника престижного музичного закладу стала саме балетна вистава – шкільний спектакль Київського хореографічного технікуму «Марна пересторога» на музику П. Гертеля. Згодом до репертуару молодого диригента увійшли такі балети, як-от «Лебедине озеро», «Спляча красуня» П. Чайковського, «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва, «Штраусіана» Й. Штрауса, «Раймонда» О. Глазунова, «Шехеразада» М. Римського-Корсакова та інші танцювальні твори.

Дебют Б. Чистякова як диригента-постановника на сцені Київського ДАТОБ ім. Т. Шевченка мав відбутися 22 червня 1941 року. Разом із оркестром театру

він підготував комічну оперу «Корневільські дзвони» французького композитора Р. Планкетта (режисер – М. Смолич, сценограф – В. Харкієвич, балетмейстер – С. Сергеев). На жаль, через війну виставу було доведено лише до генеральної репетиції, але вона була відновлена Б. Чистяковим уже в першому повоєнному сезоні 1944–1945 років із З. Гайдай та М. Платоновим у головних ролях.

Важливим для біографії Бориса Чистякова є також той факт, що під час Другої світової війни (коли Київський театр опери та балету було евакуйовано до Уфи, а потім до Іркутська), він, як піаніст-акордеоніст-концертмейстер у складі групи митців під керівництвом відомої української оперної співачки Зої Гайдай, виступав на передовій, обслуговуючи бойові частини Червоної Армії на Південному фронті. Після звільнення Києва й повернення колективу Київського ДАТОБ до міста, Б. Чистяков одразу став до диригентського пульта і взяв участь у поновленні балетних вистав «Копелія» Л. Деліба та «Лілея» К. Данькевича.

Б. Чистяков вільно володів роялем. Про це свідчить той факт, що диригент власноруч акомпанував у класі танцівників Хореографічної студії при Київському ДАТОБ ім. Т. Шевченка. Програма концерту-огляду художніх навчальних закладів за 1947 рік, що зберігається в архіві Національної опери України, засвідчує: для музичного оформлення танцювальних номерів Б. Чистяков використовував досить широкий нотний матеріал із різним ступенем складності. Серед таких творів вальс О. Глазунова, «Елегія» М. Лисенка, «Танок маленьких лебедів» з балету «Лебедине озеро», па-де-де з балету «Спляча красуня» П. Чайковського, менует В.-Ф. Моцарта, іспанський танець Альбеніса тощо.

За спогадами артистів балетної трупі Київського ДАТОБ ім. Т. Шевченка, працювати із Б. Чистяковим було досить зручно. Набуті в юності знання з хореографії дозволяли диригентові відчувати індивідуальність кожного виконавця й непомітно для слухача прискорювати або вповільнювати темп необхідного уривку музичного твору відповідно до метроритму рухів танцівника. За свідченням мистецтвознавця Л. Житниченко, уважне ставлення до танцівників високо відзначали не лише вітчизняні балерини, але й відомі зарубіжні прими – А. Алонсо, І. Шовіре, Л. Козі (Житниченко, 1974б). Музикознавець В. Сурминська (1960), спостерігаючи за манерою диригентської роботи Б. Чистякова, зазначала: «Цікаво спостерігати його, коли він стоїть за диригентським пультом. Його стримана, але енергійна, вольова манера диригування немов вбирає в себе всі нюанси музики – від ліричних до пристрасних...».

Вивчаючи класичну російську та західноєвропейську балетну музику, Б. Чистяков неодноразово задавався питанням: чому українська музика – мелодійна, яскрава, різнохарактерна – не знайшла свого масштабного втілення на вітчизняній сцені? Саме так народилася мета – створити на сцені Київського ДАТОБ ім. Т. Шевченка низку балетів на національну тематику.

Першим кроком у цьому напрямі став балет «Лілея» на музику К. Данькевича (перша постановка була здійснена 1940 року на сцені київського ДАТОБ, диригент Я. Розенштейн, балетмейстер Г. Березова). Роботу над відновленням постановки було розпочато ще 1944 року в евакуації у місті Іркутську саме там відбувся показ першої дії балету (Станішевський, 2003, с. 141). Київська вистава пройшла у постановці диригента Б. Чистякова, балетмейстера Г. Березової та сценографа А. Петрицького. Прем'єру спектаклю танцювали такі майстри вітчизняної сцени, як З. Лур'є, М. Іващенко, Н. Камінська, М. Житліс, Л. Герасимчук, А. Мінчин та інші артисти. За твердженням мистецтвознавця Ю. Станішевського, після прем'єри 1945

року балет «Лілея» аж на десять років залишив репертуарну афішу театру. Завдяки зусиллям Б. Чистякова, який намагався довести естетичну цінність та життєздатність «Лілеї», керівництво Київського ДАТОБ ім. Т. Шевченка повернулося до вистави 1956 року: в декораціях художника П. Злочевського її було поставлено балетмейстером В. Вронським. Головні партії виконували Є. Єршова, Р. Візиренко-Клявін, О. Сегаль, Б. Степаненко, О. Потапова, М. Апухтін та інші танцівники (Станішевський, 2002, с. 397-398).

Особливе місце у творчому житті Б. Чистякова посіла балетна вистава «Лісова пісня» М. Скорульського. Її прем'єра відбулася 2 березня 1946 року й була приурочена до 75-річчя від дня народження славнозвісної української поетеси Лесі Українки. Постановником вистави став балетмейстер С. Сергеев; у спектаклі були задіяні такі відомі українські артисти, як-от: А. Васильєва, Є. Єршова, А. Мінчин, О. Бердовський, А. Белов, В. Шехтман-Павлова, Б. Степаненко, Н. Скорульська, М. Апухтін, А. Аркадьєв та інші танцівники (Станішевський, 2003, с. 151-163). Донька композитора балету Н. Скорульська (2005) згадувала: «Багато ще було недосконалого в постановці й в оформленні спектаклю, колектив ще не набрав належного творчого рівня після війни, але завдяки закоханості виконавців у цей балет прем'єра пройшла блискуче!» (с. 315).

Незважаючи на прем'єрний успіх вистави, сам композитор не залишився цілком задоволеним режисурою «Лісової пісні». На його думку, правдивості зображувальних на сцені балетних картин заважали важкі театральні костюми (наприклад, у «квітів» на головах були величезні пелюстки, які смішно гоїдалися, відвертаючи увагу глядача від загальної дії вистави), а також значні музичні купюри (наприклад, із загального змісту музичної партитури було прибрано сцену весілля Лукаша та Килини, через начебто її відсутність у творі Л. Українки тощо). За спогадами Н. Скорульської (2005), М. Скорульський звертався до доньки: «Налю! Це зовсім не те... Такі великі купюри – просто по-живому... І без весілля – це все чергові “сильфіди” та “русалки” ...А костюми?...Це мусить бути легким, як наспів сопілки, – а от люди, окрім Лукаша, повинні носити побутові костюми...» (с. 315).

Об'єктивна думка композитора щодо необхідності художніх коректив у хореографічній партитурі спектаклю була реалізована десятиліттям пізніше: 26 травня 1958 року відбувся показ оновленої вистави «Лісова пісня» в постановці В. Вронського, сценографії А. Волненка та диригентському прочитанні Б. Чистякова. На думку театрознавця Л. Житниченко (1974b), втілення цього проекту почалося саме з ініціативи Б. Чистякова: «Він з авторського примірника переписував собі партитуру на пожовклому, цупкому папері (іншого тоді не можна було дістати), дбайливо шліфував з оркестрантами кожну музичну фразу, а потім справедливо розділив із композитором успіх прем'єри».

Ю. Станішевський (2002) зазначав, що поява чудової танцювальної поеми знаменувала собою не лише друге й нарешті «справжнє сценічне народження “Лісової пісні”, а й якісно новий етап у розвитку українського балетного театру» (с. 399). Зокрема, на думку науковця, у ній з'явилися ті художні риси, яких бракувало попередній постановці – глибоке проникнення в ідейно-філософський зміст твору Л. Українки, багатозначне розкриття музичної партитури М. Скорульського, художня цілісність образного рішення вистави, оригінальність хореографічної мови тощо. Відомо, що прем'єра «Лісової пісні» відбулася в межах всеукраїнського культурного проекту «Перша українська театральна весна» 1958 року, після закін-

чення якого Б. Чистякова було відзначено дипломом лауреата фестивалю. Майже через десять років, у сезоні 1971–1972 років, «Лісову пісню» було поновлено на сцені Київського ДАТОБ ім. Т. Шевченка диригентом Б. Чистяковим, постановником Н. Скорульською (хореографія В. Вронського) та сценографом О. Волненком (початкова сценографія А. Волненка) (Станішевський, 2002, с. 708).

Повертаючись до подій середини ХХ століття, наголосимо, що наступною постановкою на національну тематику у творчості Б. Чистякова стала «Маруся Богуславка» на музику А. Свечникова за мотивами твору українського письменника П. Куліша. Балет у хореографії С. Сергеева та сценографії А. Волненка було підготовлено спеціально для другої Декади української літератури і мистецтва в Москві в 1951 році. Спостерігаючи за прем'єрою, мистецтвознавець В. Сурминська (1960) писала: «Побудована на національних мотивах музика балету зазвучала в його [Чистякова – Г. Г.] трактуванні піднесено, тепло». На жаль, не зважаючи на всі старання Б. Чистякова, «Маруся Богуславка», яка після виступу на Декаді ще кілька разів перероблялася й дошліфовувалася, так і не стала художньо цілісним полотном, адже С. Сергеев, «... сміливо ставши у першій дії на шлях новаторського пошуку, вже в другій пішов второваними стежками, насичуючи спектакль побутовими пантомімічними епізодами й прийомами помпезно виражального “декадного” видовища...» (Станішевський, 2002, с. 382).

У сезоні 1962–1963 років Борис Чистяков залучився до постановки нової балетної вистави на національну тематику: у співпраці з балетмейстером Н. Скорульською, сценографом А. Волненком та композитором В. Кирейком було підготовлено спектакль «Тіні забутих предків» за однойменним твором класика української літератури М. Коцюбинського. У музичному плані партитура балету вабила яскравою симфонізацією тематичного матеріалу, щирою мелодійністю, майстерним втіленням ладово-інтонаційних особливостей гуцульського фольклору у загальну музичну палітру балету. Як зазначали тогочасні рецензенти, виставу, на жаль, не було прийнято однозначно позитивно. Приміром, Ю. Станішевський (2002) писав: «Наталя Скорульська не була до кінця послідовною в утвердженні узагальненої танцювальної образності... У цікавій, художньо своєрідній постановці іноді з'влялася інтонаційно-пластична суперечність – узагальнена лексика сольних партій, побудована на класиці, забарвленій фольклорними елементами, не узгоджувалася з прямолінійними копіями побутових обрядів і народних танців...» (с. 411).

Наукова новизна. Вперше проведено спеціальне дослідження, присвячене виявленню ролі диригентської діяльності Б. Чистякова у втіленні балетних вистав на українську національну тематику у 1944–1963 роках.

Висновки. Аналіз досліджень і публікацій довів, що заявлена проблематика розглядалася переважно у радянський період (Л. Житниченко, М. Загайкевич, В. Сурминська, Т. Швачко та ін.). Серед сучасної мистецтвознавчої літератури відомості про творчу працю Б. Чистякова у балеті можна знайти у монографіях вітчизняних фахівців з історії музичного театру Ю. Станішевського та В. Туркевича.

Основними віхами творчої біографії Б. Чистякова стало навчання в хореографічній студії І. Чистякова, Московському хореографічному технікумі (1925–1927), Київській консерваторії (1931–1935). Важливий етап у творчому житті майстра – перехід на роботу до Київського ДАТОБ ім. Т. Шевченка, де він працював понад 40 років і був залучений до постановок понад 30 балетних вистав.

Роль диригентської діяльності Б. Чистякова, насамперед, полягала в популяризації української національної тематики у вітчизняних балетах. Створені за його участі вистави «Лілея» К. Данькевича, «Лісова пісня» М. Скорульського, «Маруся Богуславка» А. Свечнікова, «Тіні забутих предків» В. Кирейка вирізняло сміливе мистецьке новаторство, переконливе втілення партитури, власна диригентська інтерпретація та високопрофесійна підготовка творів до їхнього музичного виконання оркестром.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Житниченко, Л. (1974а). Диригент. *Театрально-концертний Київ*, 11, 13-14.
- Житниченко, Л. (1974б, 27 червня). Диригент балету. *Вечірній Київ*, 3.
- Загайкевич, М. (1963). «Лісова пісня». *Балет М. Скорульського*. Мистецтво.
- Скорульська, Н. (2005). Уривки спогадів про найдорожче (публікація Р. Андрієнко). *Українська біографістика*, 3, 308-317.
- Станішевський, Ю. (2002). *Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка: Історія і сучасність*. Музична Україна.
- Станішевський, Ю. (2003). *Балетний театр України: 225 років історії*. Музична Україна.
- Сурминська, В. (1960, 19 вересня). Музика душі. *Вечірній Київ*, 3.
- Туркевич, В. (1999). *Хореографічне мистецтво України у персоналіях: Хореографи, артисти балету, композитори, диригенти, лібретисти, критики, художники*. Біографічний інститут НАН України.
- Швачко, Т. (1981). Чистяков Борис Ильич. В Ю. Григорович (Ред.), *Балет: Енциклопедія* (с. 579). Советская энциклопедия.

REFERENCES

- Shvachko, T. (1981). Chistyakov Boris Ilyich. In Yu. Grigorovich (Ed.), *Ballet: Entsiklopediya* [Ballet: Encyclopedia] (p. 579). Sovetskaya entsiklopediya [in Russian].
- Skorul'ska, N. (2005). Uryvky spohadiv pro naidorozhche (publikatsiia R. Andriienko) [Excerpts from memoirs about the most expensive (published by R. Andriienko)]. *Ukrainska biohrafistika* [Biographistica Ukrainica], 3, 308-317 [in Ukrainian].
- Stanishevskiy, Yu. (2002). *Natsionalnyi akademichnyi teatr opery ta baletu Ukrainy imeni Tarasa Shevchenka: Istorii i suchasnist* [Taras Shevchenko National Academic Opera and Ballet Theater of Ukraine: History and Modernity]. Muzychna Ukraina [in Ukrainian].
- Stanishevskiy, Yu. (2003). *Baletnyi teatr Ukrainy: 225 rokiv istorii* [Ballet theater of Ukraine: 225 years of history]. Muzychna Ukraina [in Ukrainian].
- Surmynska, V. (1960, September 19). Muzyka dushi [Music of the soul]. *Vechirnyi Kyiv*, 3 [in Ukrainian].
- Turkevych, V. (1999). *Khoreohrafichne mystetstvo Ukrainy u personaliyakh: Khoreohrafy, artysty baletu, kompozytory, dyryhenty, libretysty, krytyky, khudozhnyky* [Choreographic art of Ukraine in personalities: Choreographers, ballet dancers, composers, conductors, librettists, critics, artists]. Biohrafichnyi Instytut NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Zahaikevych, M. (1963). «Lisova pisnia». *Balet M. Skorul'skoho* ["Forest Song". Ballet by M. Skorul'sky]. *Mystetstvo* [in Ukrainian].
- Zhytnychenko, L. (1974a). Dyryhent [Conductor]. *Teatralno-kontsertnyi Kyiv*, 11, 13-14 [in Ukrainian].
- Zhytnychenko, L. (1974b, June 27). Dyryhent baletu [Ballet conductor]. *Vechirnyi Kyiv*, 3 [in Ukrainian].